

УДК 130.2: 930.85(477)

Гудзенко-Александрук Олена Георгіївна,
к.філос.н., доцент кафедри філософії і релігієзнавства
Волинського національного університету імені Лесі Українки

**Софійність світу та духовне зростання особистості
у філософській культурі Київської Русі: релігійно-символічний аспект**

Анотація

У статті розглядається проблема духовної символіки Київської Русі. При дослідженні символіки, яка представлена культурними досягненнями Київської Русі (мистецтво, література), підкреслена важливість символу Людини з точки зору проблеми духовного формування особистості.

Ключові слова: архетип софійності, духовне зростання особистості, духовна символіка, релігійна символіка.

Сьогодні, коли гостро постають питання відродження української духовності, особливо актуальними є дослідження, які стосуються символічних засад культури Київської Русі, адже вона наклала яскравий відбиток на формування національної культури. І ми згідні з поглядами сучасних науковців, зокрема, в тому, що прослідковування сутності та специфіки міфологічно-язичницького світогляду давніх русичів має незаперечне значення для дослідження проблем зародження й становлення культури й світогляду як епохи Київської Русі, так і більш пізніх часів вітчизняної історії¹.

До досліджень, що стосуються проблем українського відродження і духовної культури Київської Русі, звертались і звертаються як вітчизняні, так і закордонні сучасні дослідники: В.С.Горський, С.В.Бондар, Н.М. Нікітенко, М.М. Нікітенко, Т.О.Чайка, А.Г.Тихолаз, Я.М.Стратій, М.В.Кашуба, І.С.Захара, Н.В.Верещагіна, І.В.Жеребило, Н.В.Наумова, І.Т. Черняков, А.П.Голуб, С.О.Черепанова, В.П. Большаков, Т.В. Володіна, Н.Є.Вижлецова, Д.Мічельс та ін. Наукові пошуки стосуються різних аспектів філософської культури Київської Русі, звертаються до духовності як філософської та теологічної категорії.

На нашу думку, ключовим поняттям, яке пов'язує зазначені напрямки досліджень, є категорія символу. Розглянемо, як же вона репрезентувала себе в житті древніх русичів.

Прикметно, що з перших років свого існування християнство використовувало поняття (символ) у своїй онтології, гносеології, етиці й естетиці, організовуючи на його основі цілу систему світобачення, і пояснювало з його допомогою те, що не піддається формально-логічному поясненню. Адже середньовіччя створило свій формалістський спосіб логічного мислення, особливість якого – відмова від спостереження, експерименту. Це призводило до символізму, що розглядає речі лише як “знаки” потаємної і глибшої реальності, тобто чистих ідей. Символ у добу середньовіччя є також і сутнісним субстанційним виразом пізнання світу. Він служить образом світобудови.

На Заході і на Русі сутність середньовічного символізму була в основному однакова; переважно однаковими були і самі символи, які традиційно зберігалися впродовж століть і насичували собою художню образність літератури. Ось чому, звертаючись до об'ємних західних енциклопедій, на які особливо багатим було XIII століття, можливо виявити багато незрозумілого стосовно традиційних образів давньоруського мистецтва і давньоруської літератури, і – отже – давньоруської філософської думки. Наприклад, Христос і апостоли в іконографії (російській і західній) завжди зображувались босоніж.

Це пояснюється тим, що прообраз Христа Мойсей, знявши взуття, символічно склав з себе суєтність багатства. Однак, прикметним є те, що у середньовічній символіці з'являються і відмінності між західноєвропейським і візантійсько-православним уявленнями. Так, наприклад, Максим Грек заперечував застосування до Богоматері католицького символу – троянди.

Відзначимо, що саме релігія давала середньовічній культурі в цілому ту загальнозначущу мову, поза якою реальне функціонування ні однієї зі сфер культури було неможливим – мову символічну. Символіка Київської Русі є елементом духовно-символічної культури середньовіччя, яка, отже, мала великий вплив на формування духовної культури Київської Русі.

Як зазначає А.П.Голуб, в епоху формування державності русичі знали не тільки поклоніння тому чи іншому божеству, а й створили систему міфологічного розуміння світу, яка увібрала в себе складний комплекс розуміння й специфічних тлумачень тих чи інших фактів та явищ навколишнього світу. Мова, таким чином, йде про міфологічну свідомість, або, точніше, про міфологічний тип свідомості, який був сутністю язичницького світосприйняття. Міфологічний світогляд Київської Русі виступає не як якесь докультурне утворення або передлогічне мислення, а навпаки, як досить складна світоглядна система, як один з головних чинників, що утворює світоглядний базис києворуської духовної культури. І протягом тривалого часу, поступово втрачаючи світоглядну парадигматичність, міфологічно-язичницьке світовідчуття переходить зі сфери світоглядних орієнтацій, домінант, установок у сферу нижчої міфології й художньо-поетичних образів, продовжуючи відчутно впливати на вітчизняну світоглядну культуру².

Для епохи середньовіччя характерним є формалістський спосіб логічного мислення. Така його властивість, як відмова від спостереження та експерименту, призводить до символізму. Основними рисами середньовічного світогляду, відображення яких знаходимо в культурі цього періоду, є символізм та ієрархізм у поєднанні з універсалізмом і містикою. У християнському світосприйнятті символ стає не тільки найбільш потаємною і глибокою формою пізнання світу, а й його сутнісним субстанційним виразом, тобто слугує образом світобудови. Він є не тільки найвизначніший спосіб пізнання світу і позначення в свідомості людини певних реальностей. Він сам є реальність.

Говорячи про символіку міфологічної давнини і християнських часів Київської Русі, слід зазначити, що вона трансформується з космоцентричної у теоцентричну. Якщо за часів панування першої Всесвіт був подібний до людини, як єдиного, цілісного і живого організму, то в епоху середньовіччя символіка мікрокосмосу зорієнтована на містичний світ, на його ієрархічну духовну структуру, вершина якої – Бог.

Основним життєвим покликанням людини було “прочитати” символічну книгу буття. Основою сходження до Бога виступає шлях пізнання предметів,

речей світу за допомогою символів. Отже, суть пізнання зводиться до того, щоб збагнути сенс символів, котрі мають священну магічну властивість. Культура, яка розвивається під впливом християнської релігії, прагне пізнати приховану істину, роздумує над символічним, метафізичним значенням Слова, яке містило в собі потужну творчу, креаційну, силу. Воно ототожнювалось з мудрістю, розумом, несло істинність. Слово (Логос) – Христос вважалось посередником між Богом і людьми, отже, йому приписувались функції його творця – Бога. Слово, як вища Мудрість, Краса і духовність, втілене давньоруською культурою в образі Святої Софії Премудрості Божої³.

Древня Русь, що вступала в християнське життя, звернулась до таких проявів образу Софії як добродійна вченість, тобто «премудрість духу і розуму», як божественне світло, краса і благовірне царство. Іларіон усвідомлює хрещення Русі через осягнення вчорашніми язичниками основ Премудрості Божої. Він каже про Володимира: «Ты же, о блаженниче, ...только от благого смысла и остроумия разумев, яко есть Бог един Творец»⁴.

«Повість временних літ» описує створення шкіл, книгосховищ при соборах, організацію перекладницької діяльності і початків руської книжності, називаючи таку діяльність київського князя як прославляння премудрості, називаючи її «свѣтом и разумом, и смыслом». За її допомогою «цесареви царствуют, а силний узаконивают правду»; ті, хто полюбив мудрість, знаходять благодать. Таке розуміння Софії і сприймається, і осягається швидше почуттями, серцем, ніж структурами мозку⁵.

На Русі осмислення Софії як смислової наповненості храму, усвідомлення її причетності до краси, радості, світла, художньої творчості визначили особливу значимість іконопису і образотворчого мистецтва в цілому. В софіологічному просторі Богоматір-Оранта являє собою теократичний символ, в якому все поєднується у єдність; через вищий замисел і духовність обертається матеріальною силою, а матеріальна сила дозволяє відбутися духовності⁶.

Відомо, що поняття “софія” своїм корінням сягає часів античності. Вона є символом ясного світла християнського вчення. Божа Премудрість була над усім і все було ієрархічно їй підпорядковане. Філософсько-абстрагований образ

Софії-Премудрості набуває надзвичайної популярності з утвердженням християнства на Русі (кінець X ст.). Споруджуються храми св. Софії у Києві, Новгороді, Полоцьку. Образ Собору ілюструє втілення найвищої духовності – Софії-Премудрості Божої. Світ уявляється в образі храму, який виступає тим ідеальним місцем, де здійснювалося єднання людей з Божою Премудрістю.

Спорудження храму Софії Київської символізує перехід від язичництва до нової християнської релігії. Перші монументальні храми передавали конкретно і зримо не знеособлено-космічний світогляд, а «особистісно-організоване», за П.А.Флоренським, тобто антропоморфоноване, що наповнювало його «колективною духовністю», наближувало до недосяжного прекрасного світу⁷.

Київський Софіївський собор сконцентрував у собі духовний і філософсько-світоглядний зміст давньоруської культури. Назва його розкриває намір втілення ідеї держави як “дому мудрості”: “Премудрість певним чином пов’язана з думкою про священну державу, про Богобережне царство: не випадково головні “софіологічні” книги: “Книга Премудрості Соломонової” і “Книга Притч Соломонових”, пов’язані з вшануванням імені наймудрішого з царів⁸.

Семантика тринадцятикупольної композиції Софії Київської органічно поєднує частини і цілісність, універсальність. У храмі (як і за допомогою молитви) здійснюється спілкування людини з Богом. Купольна композиція безпосередньо проглядається з землі, а духовно – сприймається як втілення вищого, божественного. Вона відображає божественну впорядкованість Космосу, засновану на онтології числа – втілення універсального, безмежного через окреме, обмежене.

Великий купол в оточенні чотирьох середніх (п’ятиглав’я) символізує Христа і чотирьох євангелістів, отже – Вселенську Церкву. Західний фасад з центральним порталом означав вхід до храму, над ним проглядалися 7 куполів – символ Церкви як дому Премудрості, уособлення семи таїнств (хрещення, миропомазання, причастя, шлюб, спокута, соборування; особливе значення має священство – таїнство посвячення людини в духовний сан). Число сім – символ Діви Марії, земної Церкви, яка поєднує духовне і тілесне. Трійка у сприйнятті

середньовічної людини – насамперед Свята Трійця, символ духовного. Микола Кузанський трактував сутність числа як перший прообраз розуму, оскільки конкретизована у множинному троїчність або єдинотроїчність – спочатку втілена у числі. Число чотири символізує чотири стихії матеріального світу, тобто землю, воду, вогонь, повітря. Єднання Церкви небесної та земної здійснюється через сходження з неба Премудрості. Це засвідчує символічне пониження куполів: від центрального великого – до чотирьох середніх і восьми малих. Таким чином, 1 – символ Єдиного, 4 – символізує чотири кінці Землі, осяяні вченням Бога, 8 – символ хрещення, союзу з Богом. Число 8 складається із 1 і 7, вміщує ідею входження Бога в Церкву. Церква – це Храм, християнська Русь і кожна окрема охрещена людина. Символіка числа 8 вважається найархаїчнішою від найдавніших часів, коли людина сприймала світ через просторові зорові образи. Восьмикутник вважався сполучною ланкою між кругом (небесним склепінням) і квадратом (земною площиною). В архітектурній семантиці православних храмів число 8 – символ з особливим смислом – на християнському Сході кількісно переважали восьмикутні церковні споруди, найчастіше таку форму мали хрещальні (баптистерії)⁹.

Композицію із 13-ти куполів увінчує хрест – символ освяченої Богом ідеї єдності східнослов'янських земель (охрещення Русі Володимиром Великим). Символіка розпису храму прочитувалась у “літургійному розвитку” – із заходу на схід: західна (нартекс) символізувала землю, центральна (корабель) – видиме небо, східна (вівтар) – трон Бога. Загальний архітектурно-художній комплекс храму втілював монументалізовану світову історію у її висхідних засадах¹⁰.

В середньовіччі храм як духовне єднання всіх віруючих (соборність) співвідносився з «градом», а місто з міцними стінами, що збирає, організує навколо себе хаотичний простір, було символом «влаштованого на благо буття», тобто централізованої священної держави.

Через посвячення Св. Софії сам храм, місто, держава набували образу влаштованого від Премудрості дому, відокремленого від «темряви зовнішньої»¹¹. Руська християнська державність, що розгортала своє буття у софійному просторі, ставала рівновеликою грецькій державі, а престольне місто

Київ нічим не поступалось Константинополю. Головний храм руської столиці у своїй величі і красі ставав зосередженням віри і вченості. автори містобудівної програми Києва безпосередньо апелювали до Священного Града - Єрусалима, уявляючи столицю Русі "другим Єрусалимом", земною іконою "небесного Єрусалима". З огляду на те, що Небесний Град Єрусалим ототожнений з Храмом (Об. 21:22), його земний образ - Київ, також представлений Храмом. Зрозуміло, що це - Софія, Храм Премудрості Божої¹². Під знаком Софії витончені умоглядні побудови зливались з конкретними політичними інтересами в єдине ціле¹³.

Властивість образу виражати те, що існує поза ним, служить основою символізації в мистецтві. Зокрема, в монументальному живописі Софії Київської, в образі Діви Марії акцентовано клубок червоного (пурпурового) прядива, від якого тягнеться нитка до веретена. Пурпурове прядиво, з якого тчеться тканина храмової завіси, є образом "прядіння" в утробі Богоматері плоті Христа, Який став Тілом Церкви. Нитка – дуже давній символ сутнісного зв'язку, в тому числі духовного з матеріальним, неба і землі. Так само і веретено є символом зв'язку двох світів, духу і матерії. Символічно тотожньою веретену є мандорла – мигдалеподібний ореол, оскільки вона утворена через взаємоперетин і взаємопроникнення двох кіл (світів). У мандорлі зазвичай зображали Христа, Богородицю або Богородицю з немовлям. Зрозуміло, чому в софійському Благовіщенні нитка, пов'язуючи небесне з земним, тягнеться згори додолу. Прикметно, що нитка прокреслює навскіс постать Марії, перетинаючись з її поясом. У християнстві пояс є символом служіння Богу¹⁴.

Також святе поклоніння архангелу Михаїлу проявилось в його численних зображеннях, у тому числі мозаїках і фресках головного храму Київської Русі – Софії Київської. Крім того, як святого покровителя безпеки людської душі та захисника від злих сил, його зображення широко застосовувалось на амулетах-оберегах («змійовиках»). Як захисник християнського воїнства і військової та політичної влади київських князів, образ Михаїла архангела зображувався на діадемах-коронах, бармах, шоломах та печатках-буллах¹⁵.

Прикметно, що, як зазначає Н.М.Нікітенко, основними чинниками оригінальної іконографії софійського Благовіщення стали ідейні запити, пов'язані з місцевим замовленням. Досить поглянути на постать архангела Гавриїла, аби побачити, що її абрис нагадує собою ініціал К, яким починається грецьке слово “Господь” (ΚυριοV). Ось підґрунтя для такого тлумачення: у середньовічних рукописах, зокрема візантійських, традиційними є заголовні ініціали, в які вкомпоновано людські фігури, або ж останні трактуються як самі ініціали. Таке іконографічне тлумачення софійської мозаїки означає Втілення Господа через Його Слово, принесене архангелом¹⁶.

Слід відзначити, що за часів слов'янської християнізації в процесі асиміляції ментальних особливостей і християнської науки виникає нова якість світосприйняття слов'ян, яка, за аналогією з найбільш важливим храмом Київської Русі, отримує назву “софійність” і трактується як якісно нове відчуття світу, основою якого є прагнення до поетизації.

Наприклад, “Радуйся, царствія нерушимое стїно” нагадує нам алтарні мозаїки X-XI століть, серед яких – і мозаїку Київської Софії. Мозаїка так званої Нерушимої стіни в Києво-Софійському соборі – образ колосальних розмірів, виконаний між 1037 і 1050 роками, є в соборі міцно пов'язаною з образом Вседержителя, розміщеним в куполі. Вседержитель зображений в ньому по груди, і, отже, опиняється всередині круглого медальону, як образ Спасителя у славі; під ним, по боках барабану, зображено чотирьох ангелів, по чотирьох сторонах світу, як чотири начальника небесних сил. В наступному поясі барабану представлені апостоли, що доповнюють композицію Господнього Знесення, поділену архітектурно. Тому центральний образ Богоматері, церкви земної, супроводжується по облямівці арки надписом видозміненого 6-го вірша 45-го псалма: “Бог посредї его и не подвижится: поможет ему Богъ утро за утра”¹⁷. Як бачимо, цей надпис нагадує вищенаведені рядки акафесту.

Отже, у духовному розвитку Київської Русі архетип софійності світу набуває світоглядно-ціннісного і художнього смислу. Християнізація Русі, духовна місія Слова, софійність буття зумовлювали нові світоглядні уявлення. Зауважимо, що софійність української філософії є невіддільною від її

релігійності, а також символічності, адже в основі софійного способу буття філософії лежить здатність до універсального осягнення дійсності¹⁸. За Юнгом, наукова термінологія незрівнянно менш придатна для зображення таємниць душі, ніж релігійна символіка (порівняймо з наведеними вище міркуваннями М.Еліаде). Справа в тому, що внутрішній світ людини краще передається мовою, котра виражає архетипи безпосередньо, є близькою до цього досвіду¹⁹. Тому вагому роль відводимо символіці релігійній, вбачаючи в ній одну з основних компонент філософської думки Київської Русі. Недарма релігійна символіка Київської Русі масштабно репрезентує себе в мистецтві, зокрема, в архітектурі культових споруд. Прикметним є те, що Київська Русь через християнські цінності усвідомлювала себе суб'єктом світової культури.

З метою встановлення ролі культури Київської Русі у подальшому формуванні ментальності українського народу, в майбутньому вбачаємо за необхідне досліджувати її духовні ідеали, “символічно” представлені в пам'ятках мистецтва. Це можливо зробити, аналізуючи роль, яку відіграв релігійно-символічний аспект архетипу софійності світу у духовному розвитку Київської Русі.

ЛІТЕРАТУРА:

¹ Голуб А.П. Міфологічні джерела світоглядної культури Київської Русі : (підсумки Міжн. конф. «Міфологічний простір і час у сучасній культурі», 12 - 13 грудня 2003р.) [Електронний ресурс]// Режим доступу до джерела: <http://www.newacropolis.org.ua/ua/study/conference/?thesis=3399>

² Там само.

³ Большаков В. П. Своеобразие русской культуры в ее историческом развитии / Большаков В. П., Володина Т. В., Выжлецова Н. Е. — Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2002.— 192 с.

⁴ Там само. — С. 74.

⁵ Там само. — С.76.

⁶ Там само. — С.76, 77.

⁷ Там само. — С. 74.

⁸ Аверинцев С.С. К уяснению смысла надписи над конхой центральной апсиды Софии Киевской) // Древнерусское искусство / С.С. Аверинцев. — М.: Наука, 1972. — . — Т. 6: Художественная культура домонгольской Руси. — 1972. — С. 25—49.

⁹ Черепанова С. Архетип софійності світу в Давньоруській культурі / С. Черепанова // Вісник Львівського ун-ту. Серія «Мистецтво». — 2002. — Вип.2. — С.173-185.

¹⁰ Вагнер Г. К. Канон и стиль в древнерусском искусстве [Текст] : научное издание / Г. К. Вагнер. — М. : Искусство, 1987. — С. 98-100.

¹¹ Большаков В. П. Вказ. праця. — С. 77.

¹² Демчук Р.В. Ідея “Святої” Русі в архітектурному образі Києва/ Р.В. Демчук // Наукові записки НаУКМА. “Теорія та історія культури”. — 1999. — Т.13. — С. 54.

¹³ Большаков В. П. Вказ. праця. — С. 77.

¹⁴ Нікітенко Н. Благовіщення в монументальному живописі Софії Київської / Н. Нікітенко // Часопис "Дух і Літера". — 2007. — № 17-18. [Електронний ресурс] // Режим доступу до джерела: <http://www.duh-i-litera.kiev.ua/duh-i-litera/17-18/10.htm>

¹⁵ Черняков І.Т. Михаїл архангел Золотоверхого собору. Святий захисник Києва (передмова) / І.Т. Черняков // [Електронний ресурс] // Режим доступу до джерела:

http://209.85.129.132/search?q=cache:dl_C_zWzj3cJ:myslenedrevo.com.ua/cds/myxailpre.html

¹⁶ Нікітенко Н. Вказ. праця/ <http://www.duh-i-litera.kiev.ua/duh-i-litera/17-18/10.htm>

¹⁷ Кондаков Н.П. Иконографія Богоматери // Н.П. Кондаков. – Петроградъ: Изданіе Отдѣленія Русскаго языка и Словесности Императорской Академіи Наукъ, 1915. — Т. II. – 451с.

¹⁸ Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини / В.Г. Нестеренко. – К.: Абрис, 1995. – 336 с.

¹⁹ Юнг К.Г. Архетип и символ / К.Г. Юнг. — М.: Ренессанс, 1991. —. — (Серия: Страницы мировой философии). — 304 с.

SUMMARY

Olena Hudzenko-Alexandruk

Sophian perception of the world and the spiritual perfection of personality in the philosophical culture of Kyiv Rus': the religious and symbolic aspect

In the article the issue of spiritual symbolics of Kyiv Rus is examined. Investigating the symbolism which is represented by cultural achievements of Kyiv Rus (art, literature), the importance of symbol of the Man is underlined for spiritual formation of personality.

Key words: archetype of sophian perception, spiritual perfection of personality, spiritual symbolism, religious symbolism.